

Müteferrika Matbaası'nın Düşündürdükleri ve Avrupa'da Basımcılığın Etkileri: Gelecek İçin Geçmiş Anlamak

Some Thoughts on Muteferrika's Printing Press and Effects of Printing in Europe: Understanding the Past for the Future

İrfan Çakın*

Öz

Bilgi teknolojilerindeki gelişmeler, günümüzde tüm insanlığı ilgilendiren çok yönlü değişimlere neden olmaktadır. Benzer bir değişim, 15. yüzyılın ikinci yarısında Gutenberg Matbaası sonrasında Avrupa'da yaşandı ve toplumsal yaşamın neredeyse her boyutu bu gelişmeden büyük ölçüde etkilendi. Avrupa toplumunun günümüzdeki konumuna gelmesinde büyük katkısı olan matbaanın, Türkiye'ye 275 yıllık bir gecikmeyle girmesinin bedelini çok ağır bir şekilde ödemekteyiz. Bu çalışmada söz konusu gecikmenin bizlere nelere mal olduğu, Avrupa'da matbaa sonrası yaşanan atılımlar çerçevesinde ele alınırken, aydınlık bir gelecek için geçmişteki hatalarımızdan dersler çıkarılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Müteferrika Matbaası, Matbaa-Türkiye, Matbaa-Avrupa, Toplumsal gelişme.

Abstract

The existing developments in information technology have led to enormous changes concerning the entire humanity. A similar transformation took place in Europe soon after the invention of Gutenberg's printing press in the second half of the 15th century, and

* Prof. Dr.; Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü 06532 Beytepe-Ankara (irfan@hacettepe.edu.tr).

almost every aspect of social life was affected to a great extent. Turkey has been suffering the plight of a-two hundred and seventy five year delay at the printing press, which had considerable impacts on carrying Europe to the Industrialization through the Enlightenment and thus leading it to its position at present. In this study, while the outcomes of this delay are dealt with regarding the events took place after the printing press in Europe, it is also emphasized that the misguidance of the past be understood in earnest in order to reach a bright future.

Keywords: Muteferrika's printing press, Printing press-Turkey, Printing press-Europe, Social development.

Giriş

Uygarlık tarihi açısından son derece önemli bir buluş olan devingen harflerle basım olayının ilk ürünü, “42 satırlık İncil”in Gutenberg tarafından basılmasından bu yana 550 yıl geçti. İlk Türk matbaası diye bilinen “Müteferrika Matbaası”nın yine ilk ürünü olan “Vankulu Lügati”nin 1729 yılında basıldığı hatırlanırsa, Türklerin matbaanın nimetlerinden 275 yıllık bir gecikmeyle yararlanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle, Gutenberg Matbaası’ndan bu yana geçen 550 yıllık sürenin tam yarısı olan 275 yıl boyunca Osmanlılar çeşitli nedenlerden ötürü matbaayı görmemeziğe geldi.

Bilginin insanlar arasında paylaşımına olanak sağlayan iletişim araçlarından dil ve yazıdan sonra ortaya çıkan matbaanın, insanlığa sağladığı kazanımlardan söz edilirken sıklıkla vurgulananlar arasında başlıcaları;

- Bilginin kayıt altına alınmasının kolaylaşması,
- Kısa bir sürede bilgi kaynaklarından çok sayıda kopya elde edilmesi,
- Bilgi kaynaklarının fiyatlarında büyük düşüşler yaşanması,
- Okur yazar sayısının artmaya başlaması ve
- İnsanların eğitim düzeylerinin yükselmesidir.

Devingen harflerle basım sanatının gerçekleştirilmesi sonucunda, insanoğlunun edindiği kazanımlar yalnız bunlar mıdır? İngiliz düşünür Francis Bacon (1561-1628) günümüzden yaklaşık 400 yıl önce, sonuçları ve

etkileri açısından yaşanmakta olunan dünyanın çehresini politik, teknolojik ve ekonomik yönlerden değiştiren üç temel buluşun altını çizer. Bunlar önem sırasına göre matbaa, barut ve pusuladır. Bu buluşların 16. ve 17. yüzyıllarda ne anlama geldiklerini günümüz koşullarında uygun bir biçimde yorumlayabilmek için matbaayı bilgisayara, barutu nükleer enerjiye ve son olarak pusulanın yol açtığı denizaşırı coğrafik keşifleri de uzayı fethetme çabalarına benzetebiliriz.

Bu makalenin başlığına bakıldığında, yapmış olduğumuz çalışmanın Müteferrika Matbaası'nın ne zaman ve nasıl kurulduğu, ürünlerinin neler olduğu, geç kurulmasının nedenleri gibi soruları açıklamak amacıyla hazırlandığı düşünülebilir. Gerçekte bu konular, yeterince kapsamlı olmasa da mesleki literatürümüzde zaman zaman ele alınmış ve tartışılmıştır. Örneğin, Osman Ersoy'un "Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler", Jale Baysal'ın "Kitap ve Kütüphane Tarihine Giriş.", Ercüment Kuran'ın "Basımcılığın Osmanlı Toplumuna Tesirleri", Hidayet Y. Nuhoğlu'nun "Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetva Üzerine", İsmet Binark'ın "Matbaanın Türkiye'ye Geç Girişinin Sebepleri" bunlardan bazılarıdır. Bu çalışmalar Müteferrika Matbaası'nın oluşumu, ürünleri, gelişimi ve sorunları konularında son derece değerli ve aydınlatıcı bilgiler içermelerine karşın, 275 yıllık gecikmenin bizlere neye ya da nelere mal olduğu konusuna pek değinmemişlerdir.

İlk Türk Matbaası'nın Düşündürdükleri

Gutenberg Matbaası'nın kurulduğu ve birçok Avrupa ülkesine yayıldığı dönemin Osmanlıların devlet oluştan imparatorluğa dönüştüğü ve başında askeri ve siyasi konularda olduğu kadar bilim, kültür ve sanat alanlarında da açık fikirli ve bağınazlıktan uzak olduğu belirtilen Fatih Sultan Mehmed'in bulunduğu hatırlanırsa, ilk Türk matbaasının bu dönemde niçin kurulamadığı sorusunu yanıtlamak pek de kolay görünmemektedir. Osmanlı yönetimi bu dönemde matbaadan "bihaber" olabilir mi?

Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, Gutenberg Matbaası'ndan sonra Avrupa'da basımcılığın büyük bir hızla yayıldığı görülür. 1500 yılına kadar Avrupa'da kurulan toplam matbaa sayısının 1700'ü bulunduğu ifade edilmiştir (Johnson, 1973, s. 73). Yaklaşık ilk elli yıl içinde, Avrupa'da matbaanın

girmedığı ülke pek kalmamıştır. Osmanlı Devleti içinde de ilk matbaanın Avrupa'dan sürülen Museviler tarafından 1494 yılında, II. Beyazıd'ın (1481-1512) izniyle kurulduğunu, bunu 1565 yılında Ermeni matbaasının, 1627'de Rum matbaasının, 1703'de Cizvit matbaasının izlediğini biliyoruz (Ersoy, 1959, ss. 18-21). Müteferrika Matbaası'na kadar Osmanlı topraklarında Müslüman olmayan azınlıklar tarafından otuzyediyedi matbaanın kurulduğu belirtilmektedir (Baysal, 1991, s. 70). Literatürde yer alan bu bilgiler, Osmanlı yönetiminin başlangıçtan beri matbaadan haberdar olduğunu, ancak çeşitli nedenlerden ötürü Türklerin matbaa kurma konusunda özendirilmediğini ya da bilinçli bir şekilde engellendiğini göstermektedir. Bunun gerekçeleri olarak; dinsel bağnazlık, hattatların işlerini kaybedecekleri korkusu, kağıt üretiminin yapılmayışı, gerekli teknik bilgi ve malzemenin yetersizliği gibi nedenler ileri sürülmüştür. Bunlar arasında özellikle İslamiyet adına hareket ettiklerini düşünen kişi ya da kuruluşların 275 yıl boyunca göstermiş oldukları direncin etkisinin büyük olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin J. Baysal, (1991, s. 68) "...basma yapılırken harflerin domuz kılı fırçalarla temizleneceği, bunun da yazının kutsallığını zedeleyici bir iş olduğu yolunda dedikodular çıkarılmış..." olduğunu belirtirken, bir başka araştırmacı Francis Robinson "*Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print*" başlıklı makalesinde (1993, ss. 229-251), İslam ülkelerinde din kitaplarının 19. yüzyıla kadar basılmadığını, bunun nedeni olarak da basımcılığın, "*İslam'da var olan Kur'an'ın hafızlanarak iletilmesi geleneğini*" tehdit ettiğini ileri sürmektedir.

Osmanlı yönetiminin bir Türk matbaasının kurulmasına "olur" vermesi, 1726 yılında İbrahim Müteferrika tarafından hazırlanıp dönemin sadrazamı Damat İbrahim Paşa'ya sunulan ve matbaanın yararlarının dile getirildiği "Vesilet-üt Tıbaa" diye bilinen belge sonrasında gerçekleşir. Nuhoğlu'na göre, Müteferrika Matbaasına "olur" veren fetva ve ferman incelendiğinde, fetvada din kitaplarının basılamayacağına ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır. Müteferrika sunduğu "Vesilet-üt Tıbaa" da din bilimleri dışındaki kitapların basılmasına izin talep ettiğinden, Şeyhülislam tarafından verilen fetva da bu doğrultuda hazırlanmıştır. Nuhoğlu (1980, s. 122), dini konularda kitap basılmasına izin verilmediği düşüncesinin III. Ahmed (1703-1730) tarafından çıkarılan fermana yer alan "*fıkıh ve tefsir ve hadis-i şerif ve kelim kitaplarından ma'da (dışında)*" ifadesinin bir sonucu olduğunu belirtmektedir.

Gerçekten de, bir "akaid" kitabı olan "Risale-i Birgivi"nin 1803 yılında basılmasına değin, Osmanlı devleti sınırları içinde İslam dini ile ilgili herhangi bir kitabın basılmasına izin verilmemiştir (Kuran, 1980, s. 17).

Din dışı konularda kitapların basılmasına izin verilmesi, din kitaplarının basılamayacağı ya da yasaklandığı anlamına gelir mi? Kanımızca gelir, gelmelidir de. Bundan da öte, Müteferrika Matbaası'nda din kitaplarının basılmaması, Müteferrika'nın tüm umut ve beklentilerine karşılık, basım olayının Osmanlı toplumunda gerekli ilgiyi görmesini de engellemiştir. Çünkü Müteferrika Matbaası'nda 1729-1742 yılları arasında tarih, coğrafya, dil, fen bilimleri ve askerlik konularında toplam 24 cilt tutan 17 kitap basılmıştır. Her üründen 500 ile 1200 arasında değişen sayıda baskı yapılmış olup, 13-14 yıl içinde yapılan toplam baskı sayısı, bazı kaynaklarda 12.500 bazı kaynaklarda da 13.200 olarak verilmektedir (Ersoy, 1980, ss. 64-69; Berkes, 1978, s. 64). Baysal, Müteferrika'nın 1745 yılında ölümünden sonra terekesinden satılmamış pek çok kitap çıktığını ve ayrıca, ilk yüzyıl içinde Türk matbaalarında basılan kitap sayısının 180 olduğunu belirtmektedir. (Baysal, 1991, s. 81, 69). 15. yüzyıl Avrupa'sında sadece Venedik'te 4500 kadar çeşitli konulardaki kitabın toplam 2 milyon nüsha civarında basıldığı düşünülürse, Türk matbaalarında basılan kitap sayısının ne kadar düşük olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. 16. yüzyıla gelindiğinde, Venedik kenti 500 kadar basımevi ile 18 milyon nüsha üreten Avrupa'nın önde gelen bir yayıncılık merkezidir. Bu dönemde Venedik'te bir basımevi sahibi olan Gabriel Giolito tek başına 850 ayrı kitap basmıştır (Burke, 2001, ss. 162-163).

Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında, Türk matbaalarında basılan kitap sayısının gerek farklı başlık gerekse toplam nüsha olarak çok düşük olmasının kanımızca en önemli nedeni, bu matbaalarda din kitaplarının basılmasına uzun bir süre izin verilmemesidir. İnsanları kitap okumaya yönlendirmek için ilgi alanlarından hareket ederek işe başlamak gerekirken, Müteferrika Matbaası'nda son derece sınırlı bir okuyucu kitlesine hitap edebilecek din dışı konularda kitapların basılması, kitabın olduğu kadar basımcılık mesleğinin de gelişimini olumsuz yönde etkilemiş görünmektedir.

Müteferrika Matbaası'nda basılan kitaplar için Ünver (1980, s. 6, 3) "*...müspet bilimi baskı ile çoğaltarak yaymaya çalış(an), üzerinde hâlâ durulmağa ve incelemeye yarayan değerler.*" yorumunu getirmekte ve bu

Matbaa'da ilk basılan kitabın tarihi olan 31 Ocak 1729'u "...*Türkçe ilmi yayıncılığın başlangıcı sayılır.*" ifadesiyle de bir milat olduğunu belirtmektedir. İlk Türk matbaasında basılan kitapların bilimsel nitelikli eserler olmasına karşın, Gutenberg Matbaası'yla birlikte Avrupa'da hızla yayılan matbaaların öncelikle kutsal kitapları ya da dinle ilgili eserleri bastıkları görülür. 1500 yılına kadar Avrupa'da 300 kentte faaliyet gösteren 1700 matbaada yaklaşık 40.000 çeşit kitap, toplam 15 milyon nüsha olarak basılmıştır. Johnson'a göre (1973, s. 73, 76), bu kitapların yaklaşık % 50'si aralarında kutsal kitapların da yer aldığı dinsel içerikli, %10'unu yasalar ve yorumlarını, %20'si edebi eserleri, %10'unu bilimsel konuları ve son olarak %10'unu da dilbilgisi, tarih, seyahat, v.d. konularda hazırlanmıştır.

Müteferrika Matbaası'nda basılan eserlerin konuları ile Avrupa'daki matbaalarda ilk basılan eserlerin konuları arasındaki bu farklılık, doğal olarak, bir ülkede ilk basılan eserlerin konuları ile basımcılığın gelişmesi arasında herhangi bir ilişkinin bulunup bulunmadığını düşündürmektedir. Müteferrika Matbaası'nda basılan eserler çoğunlukla kutsal kitabımız Kur'an ve O'nun açıklamaları olsaydı, Türkiye'de basımcılık daha hızlı gelişir miydi? Yanıtının olumlu olması halinde, Türkiye bugünden çok daha farklı bir ülke olur muydu? Ya da Avrupa ülkelerinde basılan ilk kitaplar İncil ve Hıristiyanlıkla ilgili eserler olmayıp bilimsel nitelikte kitaplar olsaydı, Avrupa'da basımcılık bu denli hızlı gelişebilir miydi? Ve Avrupa bir bütün olarak bugünkü gelişmişlik düzeyine erişebilir miydi?

Basımcılığın Avrupa'da Etkileri

Müteferrika Matbaası'nın 275 yıllık bir gecikmeyle kurulmasının yanı sıra, kurulduktan sonra da çeşitli nedenlerden ötürü yeterince hızlı gelişmemesinin bizlere nelere mal olduğunu somut bir biçimde ortaya koyabilmek için basımcılığın Avrupa'da yol açtığı değişimleri ve gelişmeleri hatırlamak gerekir.

Bu konuda yapılmış çalışmaların sıklıkla vurguladıkları, yönetim erkini elinde bulunduranların sahip oldukları çeşitli konulardaki görüşlerinin, düşünebilen sıradan insanlar tarafından sorgulanmaya başladığıdır. Bu sorgulama bilincinin Avrupa'da neden olduğu "düşünen insan" olgusu, birkaç yüzyıl içinde Avrupa toplumunun Ortaçağa özgü skolastik niteliklerinden yavaş yavaş sıyrılarak aydınlanmasına yol açacaktır.

Gutenberg'le birlikte matbaacılığın önce Almanya'da sonra bütün Avrupa'da hızla yayıldığını, Avrupa'nın birçok kentinde kağıt yapım atölyelerinin kurulduğunu, 1462 yılında Mainz şehrini de içine alan bir iç savaşın başlaması sonucunda birçok matbaacının Mainz'den ayrılarak başka ülkelere gittiklerini ve kısa bir süre içinde birçok Avrupa kentinde matbaaların kurulduğunu biliyoruz. Bu dönemde matbaa özellikle el yazması eserlere bağımlı olan düşünürler açısından büyük bir devrim olarak algılanmıştır. *"...Artık orijinal eserler ya da açıklamaları, bunları kopya edenlerin hataları yüzünden zarar görmeyecekti; daha önceleri çoğunlukla manastırlarda yapılan kopyalama işi yavaş, zor, pahalı ve sınırlı iken, şimdi artık sayfa dizildikten sonra ne kadar çok kopya yapılabilirse son ürün o kadar ucuz olmaktaydı..."* (Ronan, 2003, s. 304)

Gutenberg Matbaasına kadar, insanlığın sahip olduğu kayıtlı tüm bilgi birikimi, kopyalar da dahil olmak üzere 30.000 civarında yazma eserden oluşurken, 1454-1500 yılları arasında yaklaşık 50 yıllık bir süre içinde Avrupa'da basılan orijinal kitap sayısının 40.000'i bulunduğu ifade edilmiştir (Johnson, 1973, s. 73). Bu sayı, 1600 yılına kadar 1.250.000'e, 1700-1800 yılları arasında da 2 milyona ulaşır (McGarry, 1981, s. 44).

Matbaadan sonra ortaya çıkan kitap artışından bazı bilim adamlarının dehşete düştüğü anlaşılmaktadır. Günümüzde genellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemdeki hızlı yayın artışına atfedilen "yayın patlaması" olayının, daha önce 16. yüzyılda da yaşandığı görülmektedir. İtalyan yazar ve kütüphaneci Anton Francesco Doni (1513-1574) 1550 yılında *"..o kadar çok kitap var ki, başlıklarını okumaya dahi vakit bulamıyoruz..."* diye yakınırken, Çekoslovakyalı hümanist Comenius (1592-1670) çok büyük miktardaki kitap artışını bir sele benzetmiştir (Burke, 2001, s. 104).

Peter Burke "Bilginin Toplumsal Tarihi" başlıklı kitabında, basımcılığın daha 15. yüzyılda iş adamlarının ilgisini çeken başlı başına bir ticaret alanı olurken, bilginin metalaşmasını özendirdiğinden söz etmektedir. Burke'e göre (2001, ss. 160-161), bu dönemde basımcılık, *"..ticari işlerde bilgi edinmeye elbette gittikçe daha çok yardımcı oluyordu. Nasıl tüccar olunacağı konusunda yazılan el kitapları çoğalmaktaydı...limanlara gelen gemiler ve çeşitli malların fiyatları hakkında ticari bilgileri basılı olarak bulmak gitgide kolaylaşıyordu. 1540'larda Antwerp piyasasında bulunan emtia fiyatları düzenli olarak*

yayımlanıyordu. Frankfurt'ta 1558'den itibaren çıkan *Calendarium* ya da *Messrelationen* şehrin ticaret işleri hakkında enformasyon vermekteydi. 1618'den sonra Hollanda gazeteleri, Yeni Dünya'dan İspanya'ya gümüş getiren gemilerin varış bilgilerinin ayrıntıları da dahil ekonomik enformasyonla doluydu. *Llyod News* gemi haberlerine odaklanmıştı. Kopenhag'ta 1757'de kurulan *Gazette Universelle de Commerce* gibi uzmanlaşmış gazeteler, belirli malların fiyatlarını ve gemilerin limana geliş gidişlerini haber vermekteydi...17. yüzyıl sonlarından başlayarak ticaret sözlükleri gittikçe daha olağanlaşan başvuru kitabı tarzı haline geldi... Aşağı yukarı aynı zamanda, aynı konuda farklı yapıtların yayınlanması olağanlaşmıştı. Bu da basımcılar arasında rekabetin yoğunlaştığının bir göstergesiydi. Basımcıların bazıları daha o zamandan reklamın, yani malları ve hizmetleri satmak amacıyla bunlar hakkında enformasyon basmanın önemini kavramışlardı... 16. yüzyıldan itibaren Frankfurt Kitap Fuarı belirli eserlerin uluslararası tanıtımını sağlamaktaydı... Basımcılıkta ve yayıncılıkta kârlar yükseldikçe, yazınsal ya da düşünsel mülkiyeti genel yasalarla korumak daha da acil bir sorun oldu.”

Basımcılığın Avrupa'da yol açtığı çok yönlü ekonomik, politik, teknolojik, sosyal ve kültürel gelişmeler ve değişimler, hiç kuşku yok ki, insan yaşamı için uzun, toplumsal yaşam açısından da oldukça kısa denilebilecek bir sürede karşılıklı etkileşimler içinde gerçekleşti. Bu dönemde kitap yazma niteliklerini taşıyan bilim adamı ya da düşünür diye nitelendirebileceğimiz kişilerin, kendilerini himaye edenlerden bağımsız olarak yazabilme ortamını elde etmeleri, düşüncenin özgürleşmesinde son derece etkili oldu. Basımevi sayısı arttıkça, yazarlar buralarda bazen provaları düzelterek, bazen dizinler hazırlayarak bazen de çeviriler yaparak düzenli para kazanma fırsatını elde ettiler. Böylelikle birçok yazarın hem meslek yaşamlarını sürdürmeleri eskiye oranla kolaylaştı hem de bu yazarlar düşüncelerini özgürce ifade edebilme ortamı buldular. Özellikle Venedik'te hümanist eğitim görmüş bir grup yazar 16. yüzyıl ortalarında kalemleriyle geçinebilmeyi başarmış ve öylesine çeşitli konularda o kadar çok yazmışlar ki kendilerine “poligraf” denmiştir (Burke, 2001, s. 23). Venedik, Amsterdam, Londra gibi kentlerde basımevlerinin çokluğu, düşünürleri ve yazarları bu şehirlere çekiyordu. Örneğin İtalyan yazar Pietro Aretino (1492-1556) geçinebilmek için hem çok çeşitli konularda

kitap yazıyor hem de editör ve düzeltmen olarak görev yapıyordu (Burke, 2001, s. 167).

Çeşitli konularda farklı yapıtların basılması olağanlaşırken, daha çok insan yazı dilinin Latince olmasını sorgulamaya başlamıştır. İnsanların kendi anadillerinde okuma talebi, basımevi sahiplerinin daha çok satabilme arzusuyla birleşmiş ve böylelikle, her toplumun kendi dilinde kitap okuyabilmesi gerektiği anlayışı hızla yayılmıştır. Latince bilenler dışında, geniş insan kitlelerinin sahip olduğu ilk kitap, kendi öz dilinde okuyabildiği İncil'dir. İncil'i dini konularda diğer kitaplar izler. Bu kitapların insanların konuştuıkları ve anladıkları dilde basılması, aynı dili konuşanlar arasında ulusal kimlik duygularını geliştirirken, günümüz Avrupa dillerinin standartlaşmasında da etkili olmuştur (McLuhan, 1964, s. 161).

Basımcılık ayrıca, gücü elinde tutan dinsel otoritenin yani Hıristiyan Katolik Kilise'sinin dünya ve yaşam hakkındaki görüşlerinin insanlar tarafından sorgulanmasına yol açmıştır. Din kitaplarının Latince dışında yerel dillerde basılması ve okunması, Katolik Kilisesinin öngördüğü düzene karşı farklı görüşlerin oluşmasına ve yayılmasına katkıda bulunmuştur. Roma'nın otokratik yönetimine karşı duyulan hoşnutsuzluk, Luther ve arkadaşları tarafından eyleme dönüştürülerek Hıristiyanlığın parçalanmasına ve bugün "Protestan Reformu" diye tanımladığımız süreç içerisinde gücünün kırılmasına ve etkisinin önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur (Ronan, 2003, s. 305). Protestan Reformu sırasında Protestanlar, bilginin kendilerinden yana olduğunu savunmaktaydılar. Örneğin, ünlü İngiliz yazar John Foxe (1515-1587) "...ya Papa'nın basımcılığı ortadan kaldıracakları ya da basımcılığın sonunda Papa'yı yerinden sökeceğini..." ileri sürmüştür (Burke, 2001, s. 141).

Birçok araştırmacı için matbaa, Protestan Reformu'nun yayılmasında son derece etkin bir araç olarak düşünülmüşse de, matbaanın etkileri konusunda hazırlanmış en kapsamlı bilimsel çalışma olarak tanımlanan Elizabeth Eisenstein'in "The Printing Press as an Agent of Change" başlıklı kitabında matbaa, Protestan Reformu'nun gerçekleşmesinde başlıca neden diye gösterilmekte ve bir başka kaynakta da Luther'in "...matbaanın icadını, kilisesini yeniden yapılandırmak için Tanrı'nın kendisine sunduğu bir armağan..." olarak tanımladığı belirtilmektedir (Kingdon, 1980, s. 140).

Eisenstein yukarıda sözü edilen çalışmasında, matbaanın insan uygarlığına sağladığı en önemli kazanımlar arasında Protestan Reformu'nun yanısıra, Rönesans'ın yayılmasında ve bilimsel devrimin gerçekleşmesinde de küçümsenmeyecek önemli katkılar sağladığı sıklıkla vurgulanmaktadır. Eisenstein'a göre basımcılık, Rönesans hareketlerini sadece etkilemekle kalmamış, onu yönlendirmiştir. Ortaçağ kavramlarına ve yöntemlerine bir başkaldırı olan Rönesans döneminde, insanoğlu kendini yeniden keşfetmiş ve hümanist görüş önem kazanmıştır. Bilim tarihçileri Rönesans'ın 14. yüzyılda Kuzey İtalya'da başladığını, tetikleyicisinin de Petrarch olduğunu söylerler. Eisenstein'a göre (1979, s. 23), Rönesans iki aşamada ele alınmalıdır: Matbaa-öncesi Rönesans ve Matbaa-sonrası Rönesans. Matbaa öncesi Rönesans döneminde, ileri sürülen ve eskiye oranla çok farklı olan yeni görüşler son derece sınırlı bir çevreye hitap eden birkaç yazma eserde yer alırken, matbaa sonrası dönemde bu yeni görüşler, basımcılığın sağladığı ivmeyle Alp dağlarını aşarak tüm Avrupa'ya yayılmıştır.

Matbaanın yol açtığı tüm bu gelişmelerin Rönesans boyunca ve sonrasında, bilimin gelişmesi ve uygulanması üzerinde de derin etkileri olacaktır. Eisenstein (1979, s. 26, 33), basımcılığın bilginin elde edilmesine, derlenmesine, depolanmasına, erişimine, eleştirilmesine ve geliştirilmesine yönelik alışkanlıkları değiştirdiğini, ancak bu değişiklikler için yaklaşık bir yüzyıl kadar beklenmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu dönemde Yunan felsefe ve bilim anlayışına yeniden dönülmüş ve bu anlayışın daha derinden kavranabilmesi için Yunanca'dan çeviriler yapılarak basım yoluyla çoğaltılmıştır. Bu döneme damgasını vuran etkinlik, doğaya ilişkin doğru ve güvenilir bilgi elde etmek için gerekli olan yöntem arayışıdır. Bu yöntemin araçları olarak gözlem ve deney üzerinde durulmuştur. Kopernik'in (1473-1543) geliştirdiği güneş merkezli evren kuramı çerçevesinde yürütülen gözlem ve deneyler sonucunda Aristoteles ve Batlamyus'tan beri savunulan dünya merkezli evren kuramı yıkılmıştır. Matbaanın neden olduğu bu değişim, eskinin "üstad" diye tanımlanan düşünürlerinin ileri sürdükleri görüşlerin olduğu gibi benimsenmesi yerine, kuşkuculuğun ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına yol açar. Öyle ki, Montaigne'nin (1533-1592) ünlü "*Que sais-je?*" (ne biliyorum?) sorusu, onun "kuşkuculuktan bile kuşkulandığını" düşündürmüştür (Burke, 2001, s. 199). Böylelikle insanlığın çeşitli konularda

sahip olduğu bilgilerin güvenilirlikleri tartışılmaya açılmış, eskiden çok farklı yeni bir dünya görüşü oluşmaya ve yayılmaya başlamış ve özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda kitap adlarında “eleştirel” sıfatının kullanılması moda haline gelmiştir.

Basımcılığın Avrupa’da yol açtığı çok yönlü değişim ortamından etkilenmemiş bir kurum bulmak oldukça zordur. Basımcılık sonuçları açısından Avrupa ülkelerinin sömürgeler edinerek zenginleşmesine de büyük katkılar sağlamıştır. 15. yüzyılın sonlarına kadar sadece Portekiz ve İspanyol hükümetleri tarafından bilinen ve büyük bir sır gibi saklanan, deniz aşırı yolculukları mümkün kılacak haritaların Hollandalı denizciler tarafından elde edilerek basım yoluyla çoğaltılması sonucunda, birçok Avrupa ülkesi deniz aşırı yolculuklar yaparak keşfettikleri yeni ülkeleri sömürgeleştirip zenginleşmişlerdir (Jones, 1997).

Matbaanın yol açtığı gelişmelerden belki de en önemlisi, bireyin bilgi edinme alışkanlıklarını kökten değiştirmesidir. Matbaa öncesi dönemde yazma eserlerin son derece pahalı ve az bulunur olması nedeniyle çeşitli konularda bilgilerini geliştirmek isteyenlerin sıklıkla başvurdukları yol “dinleyerek ya da duyarak öğrenme” iken, basılı ürünlerin elde edilebilirlikleri arttıkça bunun yerini “okuyarak öğrenme” almıştır. Eisenstein (1979, s. 432), “kitaptan okuyarak öğrenme”yi bireysel gelişim açısından son derece önemli bulur. Matbaa sonrası dönemde “dinleyerek öğrenme”nin yerini “okuyarak öğrenme”nin alması, insanları dinleyicilikten okuyuculuğa dönüştürürken toplumsal açıdan da çok yönlü gelişmelerin habercisi olmuştur.

Sonuç

Devingen harflerle basım olayının Gutenberg tarafından entegre bir sistem olarak geliştirilmesi, uygarlık tarihi açısından son derece önemli yepyeni bir dönemin kapılarını açmıştır. İnsanlığın sahip olduğu bilgi birikimi, matbaa aracılığıyla büyük bir hızla yayılmış ve 300 yıl gibi toplumsal açıdan kısa denilebilecek bir süre içinde Avrupa’nın çehresi politik, ekonomik ve teknolojik yönlerden büyük çapta değişikliklere uğramıştır.

Çeşitli konularda çok sayıda kitap basılması, Avrupa’da insanların bir yandan ilgi duydukları konularda bilgilenmelerini sağlarken öte yandan da edindikleri yeni bilgiler ışığında o güne değin kendilerine sunulmuş ya da

dayatılmış olguları sorgulamalarına yol açmıştır. Öyle ki, bu sorgulama bilincinin yarattığı “düşünen insan” ortaçağa özgü skolastik niteliklerinden yavaş yavaş sıyrılarak önce aydınlanma daha sonra da sanayileşme sürecini yaşayacaktır. Günümüz kapitalizminin temelleri Weber’in “Protestan Ahlakı” diye tanımladığı anlayış doğrultusunda bu dönemde atılmıştır. Matbaanın yol açtığı değişim sonucu ortaya çıkan bu anlayış, özgürlüğe, bireyciliğe, düşünceyi açıklama hakkına, bilimsel çalışmalara ve yaşamı kolaylaştıran tekniklere öncelik vermektedir.

Avrupa bu süreci yaşarken, Osmanlı matbaanın neden olduğu bu gelişmeleri bir şekilde görmemezliğe gelmiştir. İşin düşündürücü yanı, Müslüman Türklere 275 yıl boyunca verilmeyen matbaayı kurma izni, Osmanlı Devleti’nde yaşayan azınlıklara neredeyse Avrupa ile eş zamanlı olarak verilmiş ve böylelikle, azınlıkların Osmanlı Devleti’nde ticarete ve sanayiye hakim olmalarının altyapısı hazırlanmıştır.

Osmanlıların devlet oluştan imparatorluğa dönüştüğü dönemden başlayarak matbaayı Müslüman Türklere yasaklaması, salt dinsel bağnazlık gerekçe gösterilerek açıklanabilir mi? Bu konuyla ilgilenen birçok araştırmacı, Osmanlı yönetiminin matbaaya karşı gösterdiği dirençte, dinsel bağnazlığın son derece önemli olduğu konusunda hemfikirdirler. Türkiye hakkında araştırmaları ile ünlü Bernard Lewis de 1560 yılında Habsburg İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Büyükelçisi Ogier Ghiselin de Busbecq’in Viyana’ya yazdığı bir mektuptan aşağıda yer alan alıntıyı yaparak söz konusu bağnazlığın altını çizer.

“Yeryüzünde hiç bir ülke...yabancıların yararlı buluşlarını kullanmaya kendilerini Türklere daha çok hazır hissetmemiştir. Ancak Türkler kutsal kitapları basılırsa kutsallığını yitireceği düşüncesiyle matbaa kullanmamaktadırlar...” (Lewis, 1968, s. 41).

Büyükelçinin bu sözleri, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda Kur’an’ın basılmasıyla kutsallığının ortadan kalkacağı endişesinin varlığına işaret ediyorsa da, Kur’an dışındaki kitapların bu dönemde niçin basılmamış olduğunu açıklamaktan uzaktır. Niyazi Berkes, Osmanlı yönetiminin matbaaya karşı çıkmasında dini nedenlerden çok siyasi nedenlerin bulunduğu dikkati çeker. Berkes’e göre (1978, s. 63), Osmanlı İmparatorluğu’nda-

ki Musevi ve Hıristiyan toplumlarında matbaa sonrası görülen dini boyutlardaki sarsıntıların siyasi sonuçları oluyordu ve bu durum Osmanlı devlet adamlarının kafasında matbaaya karşı bir alerji yaratmaktaydı. Berkes'in yapmış olduğu bu açıklama, Osmanlı yönetiminin siyasi amaçlarla matbaayı engellediğini ve bunu yaparken de dinden yararlandığını düşündürmektedir. Kanımızca Osmanlı Devleti'nin "seçkin" yöneticileri kendi iktidarlarını sürdürebilmek ve bu bağlamda bir karmaşa yaşamamak için "düşünen insanı" yaratma potansiyeline sahip matbaadan uzak durmayı yeğlemişlerdir.

Gerçektende, 275 yıl boyunca matbaaya karşı direnç gösteren Osmanlı yönetiminin 1729 yılında ilk ürününü veren Müteferrika Matbaası'na izin verdikten sonra dahi, basımcılığın geliştirilip yaygınlaştırılması konusunda gerekli desteği sağladığından söz etmek oldukça güçtür. Devletin denetiminde faaliyet gösteren ilk Türk matbaalarında bir yüzyıl boyunca basılan kitap sayısınının 180 olması ve Avrupa'daki uygulamaların tersine, 1803 yılına kadar geniş insan kitlelerinin ilgisini çekebilecek dini yayınlara izin verilmemiş olması buna örnektir.

Matbaaya karşı çıkan Osmanlı yönetimi, iletişim alanındaki diğer teknolojik gelişmeleri yakından izlemiştir. 19. yüzyıl ortalarında Kırım Savaşı sırasında kullanılan ve hızla yaygınlaşan telgraf buna güzel bir örnektir. Ancak telgraf, "...basının gereksinim duyduğu haberlerin hızla yayılmasından çok, merkezden yapılan siyasal denetim olanaklarını güçlendirmeye yaramıştır..." Osmanlılar "seçkin bir yönetici elitin iktidarını sürdürmesi için gerekli olanların dışında hiç bir iletişim olanağından" yararlanamamış (Alemdar ve Erdoğan, 2004, ss. 7-8) ve matbaa Cumhuriyet'e değin ciddi anlamda bilginin yayılma aracı olamamıştır

Gutenberg Matbaası ile birlikte Avrupa'da başlayan çok yönlü değişim sürecine benzer bir gelişme günümüzde tüm dünyada yaşanmaktadır. Hepimizi ilgilendiren bu değişimin temelinde bilgisayar ve uzuletim alanındaki baş döndürücü gelişmeler yatmaktadır. Bilgi teknolojileri insan yaşamının tüm boyutlarını büyük çapta etkilemiş görünmektedir. 15. yüzyılda matbaa Avrupa halkları için ne kadar önemli olduysa, 21. yüzyılda bilgi teknolojileri de insanlık için o denli önemli hale geldi. Bilgi teknolojilerini yoğun olarak kullanan ve üreten ülkeler her geçen gün güçlenip egemenlik alanlarını genişletirken, bu alanda gerekli planlamayı ve yatırımı yapmayan-

lar daha da fakirleşmektedir. İlk matbaasını 275 yıllık bir gecikmeyle kuran ve neredeyse Cumhuriyete kadar onun nimetlerinden yeterince yararlanamayan Türkiye'nin, Avrupa'da matbaanın yol açtığı sanayileşme sürecini tamamlayamamış olmasından ötürü, bir yandan bu tarihsel açığı kapamak, diğer yandan da bilgi toplumuna yönelişin öngördüğü toplumsal yapılanmayı aynı zaman aralığında gerçekleştirme zorunluluğu bulunmaktadır.

Kaynakça

- Alemdar, K. ve Erdoğan, İ. (1998). İletişim. *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim: Sosyal Bilimler II*. Ankara: TUBA içinde (ss.1-10). 21 Temmuz 2004 tarihinde <http://media.ankara.edu.tr/erdogan/turkiyedemedy.html> adresinden erişildi.
- Baysal, J. (1991). *Kitap ve kütüphane tarihine giriş*. (TKD İstanbul Şubesi Yayınları: 10). İstanbul: TKD İstanbul Şubesi.
- Berkes, N. (1978). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Binark, İ. (1980). Matbaanın Türkiye'ye geç girişinin sebepleri. *Basım ve Basımcılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı: Bildiriler: 10-11 Aralık 1979 Ankara* içinde (ss.139-173). Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.
- Burke, P. (2001). *Bilginin toplumsal tarihi* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları: 118). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Eisenstein, E. (1979). *The printing press as an agent of change*. New York: Cambridge University Press.
- Ersoy, O. (1959). *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler*. Ankara: Güven Basımevi.
- Ersoy, O. (1980). İlk Türk basımevinde basılan kitapların fiyatları. *Basım ve Basımcılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı: Bildiriler: 10-11 Aralık 1979 Ankara* içinde (ss. 69-83). Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.
- Johnson, E. D. (1973). *Communication: An introduction to the history of writing, printing*. New Jersey: Scarecrow Metuchen.

- Jones, B. (1997). Manuscripts, books and maps: The printing press and a changing world. 14 Mayıs 2004 tarihinde <http://communication.ucsd.edu/bjones/Books/maps.html> adresinden erişildi.
- Kingdon, R. (1980). Review of the printing press as an agent of change. *Library Quarterly*, 50 (1), 140-141.
- Kuran, E. (1980). Basımcılığın Osmanlı toplumuna tesirleri. *Basım ve Basımcılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı: Bildiriler: 10-11 Aralık 1979 Ankara* içinde (ss.15-21). Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.
- Lewis, B. (1968). *The emergence of modern Turkey*. Oxford: Oxford University Press.
- McGarry, K. J. (1981). *The changing context of information*. London: Clive Bingley.
- McLuhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*. NewYork.
- Nuhoğlu, H. Y. (1980). Müteferrika Matbaasının kurulması için verilen fetva üzerine. *Basım ve Basımcılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı: Bildiriler: 10-11 Aralık 1979 Ankara* içinde (ss.119-126). Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.
- Robinson, F. (1993). Technology and religious change: Islam and the impact of print. *Modern Asia Studies*, 27 (1), 229-251.
- Ronan, C. A. (2003). *Bilim tarihi: Dünya kültürlerinde bilimin tarihi ve gelişmesi* (TÜBİTAK Akademik Dizi). Ankara: TÜBİTAK.
- Ünver, S. (1980). İbrahim Müteferrika'nın bilimsel yönü ile yayınlarındaki özellikler. *Basım ve Basımcılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı: Bildiriler: 10-11 Aralık 1979 Ankara* içinde (ss. 1-7). Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği.